

(PLECS)

D'HISTÒRIA LOCAL

151

Directors: Ramon Arnabat (URV),
Josep Santesmas (CCEPC)
Compaginació: Natàlia Báscones
Disseny: Canseixanta
Triada de novetats: Pineda Vaquer (IRMU)
Dipòsit legal: B. 47.520-76
ISSN 1130-5150

CONTINGUTS

EDITORIAL: Les Fargues...	1
TEMES 1: Origen i evolució de la...	2
TEMES 2: Les fargues amb trompes...	5
TEMES 3: La manufactura del coure...	8
PATRIMONI: La farga Palau de...	11
RESSENYES	12
TRIA DE NOVETATS	14
NOTICIARI	16

JOSEP MARIA BOSCH CASADEVALL. Col·laborador de l'Àrea de Recerca Històrica del Govern d'Andorra

LES FARGUES

El nom no sempre fa la cosa. En el cas de la paraula *farga* allò que importa és la realitat. No és el mateix un taller hidràulic de productes manufacturats que una fàbrica hidràulica de transformació de matèries primeres. Entre tots aquests establiments preindustrials els que han despertat major interès són les fargues de fer ferro a la catalana i les fargues d'elaborar productes de coure.

En el cas de les fargues de fer ferro, de la confusió inicial –considerar el mètode a la catalana només una habilitat estàtica i inamovible en el temps i en l'espai– s'ha passat a entendre-les com part d'un tot que neix a la conca alta de l'Arieja (Vicdessos, Tarascon, Château-Verdun) i s'estén per tota una àmplia àrea a banda i banda dels Pirineus. Aquesta visió renovada és una conseqüència de la producció científica dels darrers anys. Marta Sancho documenta un paisatge de petits tallers de ferrer anteriors a les primeres fargues molina. Catherine

Verna tracta la qüestió de les fargues molina que apareixen a finals del segle XIII a la conca alta de l'Arieja i precedeixen les fargues a la catalana. Jean Cantelaube proposa una definició del mètode a la catalana, analitza el factor humà de la cadena operativa i, finalment, aborda la desaparició de les fargues a l'Arieja. Olivier Codina, des d'una visió sistèmica de

la societat andorrana, analitza les fargues locals conjuntament amb la terra, la ramaderia i el comerç, la qual cosa determina el pes econòmic i els efectes socials d'aquesta activitat. Finalment, Carlos Mas estudia el cas de les fargues de la vall Ferrera, un exemple més del fenomen expansiu del mètode a la catalana.

Sobre les fargues d'aram, de moment l'interès s'ha centrat sobretot en l'estudi de tallers, entre els quals destaquen la farga

de Banyoles, la farga Palau de Ripoll, la farga de Vila-rodonà i la farga Lacambra de les Masies de Voltregà. Un dels camps de recerca on els avenços són més evidents és el de la producció i comercialització de planxes, barres i copes de coure gràcies a l'estudi de Pere Pascual i Jordi Nadal sobre la farga Lacambra.

Avui, de les dues línies de recerca, la del ferro és la més avançada, fins al punt de conèixer globalment les àrees, els sectors i els col·lectius territorials, socials

i econòmics que s'interrelacionen amb aquests establiments. Tot i això, existeixen diferents camps d'estudi encara per explorar; per exemple, el dels diferents tallers especialitzats en un tipus concret de treball de forja (clavetaires, serrallers, canoners, ganivetaires) o l'evolució de l'arquitectura, les estructures i els ginys mecànics dels tallers. ■

Trasllat de la cabota del mall de la farga Areny per les restes de la porta de la sala de treball i darrera la façana de la casa del factor. (ARH-Govern d'Andorra)

temes-1)

MARTA SANCHO I PLANAS. Departament d'Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica; Grup de Recerca en Història Medieval, fonts i estudis; Institut de Recerca en Cultures Medievales; Universitat de Barcelona

ORIGEN I EVOLUCIÓ DE LA PRODUCCIÓ DE FERRO A L'EDAT MITJANA: UNA APROXIMACIÓ DES DELS TEXTOS I LES RESTES MATERIALS

Introducció

Al llarg de la història de la tècnica s'han produït nombrosos canvis en les formes de producció i adquisició d'objectes i aliments, entre les quals destaca l'adopció de la ramaderia i l'agricultura en substitució de la caça i la recol·lecció. Després d'aquest gran canvi, les innovacions tècniques s'han fonamentat en la introducció de noves energies i nous materials d'ús. Conseqüentment, podem afirmar que l'edat mitjana és un moment d'innovació i progrés, ja que es generalitzarà l'ús del ferro com a material i l'energia hidràulica com a força motriu. Aigua i ferro convergeixen en la producció siderúrgica medieval, indústria estratègica tant des del punt de vista econòmic, per a la fabricació de bon utilatge, com militar, per a la producció d'armament de qualitat. Podem considerar que la producció de ferro i les innovacions que es produïren en aquesta indústria, abans de l'esclat del feudalisme, estan en la base del creixement que es produí en època feudal. En aquest text intentarem resumir l'evolució de la indústria siderúrgica medieval, des dels orígens documentats al segle IX fins al segle XIV, moment en què es produïren grans canvis tècnics que es troben en els orígens del que actualment anomenem «farga catalana».

El ferro: un material estratègic

El ferro i els seus aliatges es convertiran en l'únic metall utilitzat en la fabricació d'utilatge i armament des dels primers segles de l'edat mitjana. En aquest fet influïren les aportacions en les tècniques de forja dels pobles bàrbars i les innovacions tècniques introduïdes pels musulmans relacionades amb l'hidraulisme.

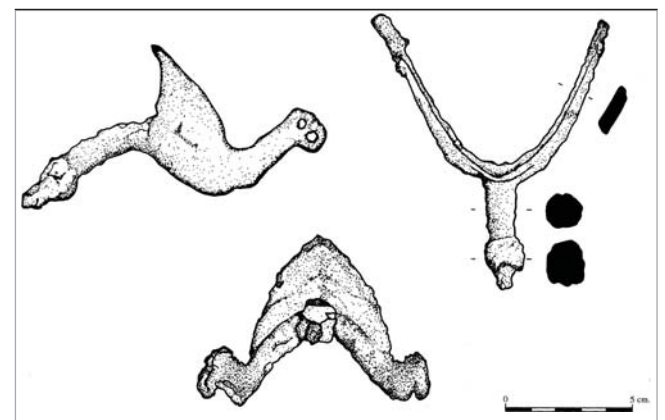
El ferro és molt abundant en la superfície terrestre i forma part d'una àmplia gamma de minerals, com ara hematites, goethita i limonita, entre altres. Així doncs, resulta relativament fàcil localitzar i extreure minerals adequats per a la producció de ferro, a partir de trinxeres a cel obert o buidant cavitats càrstiques reblertes per òxids de ferro dipositats per

l'acció de l'aigua. Aquesta facilitat contrasta amb les dificultats que presenten altres metalls, escassos i d'extracció profunda, com ara el coure o l'estany, imprescindibles per a la producció de bronze.

Contràriament, els metalls no ferrosos resulten més fàcils de reduir: no precisen temperatures superiors als 1000 °C per arribar al punt de fusió i, quan es fonen, surten del forn en estat líquid, i així poden ser emmotllats i convertits en lingots.

La reducció de ferro suposa un canvi important, tant des del punt de vista tècnic com conceptual, ja que el ferro fon a temperatures molt elevades (al voltant dels 1500 °C) i només mantenint el forn per sobre dels 1000 °C durant unes quantes hores es pot aconseguir un ferro de qualitat. Així doncs, fins a la introducció dels alts forns, el segle XIV, el ferro no arribava a fondre i, per tant, no eixia del forn en estat líquid, sinó que el que sortia eren les escòries, el rebuig, allò que calia llençar. La massa de ferro, en estat pastós i esponjós, que anomenem *masser*, restava al fons del forn barrejada amb escòries i impureses diverses, cosa que feia necessari procedir a un primer forjat per compactar les partícules de ferro alhora que s'expulsava restes de mineral a mig fondre, escòries i elements nocius. Així s'obtenien barres o perfils de diversos calibres que,

Esperó procedent del Castell de Mur (segle XV)

mitjançant un procés de forja, es transformaven en utillatge i armament. Aquests dos processos, completament diferenciats, es duïen a terme en espais i instal·lacions diferents. Per una banda les fargues, que podem considerar indústria pesant, on es procedia a la reducció dels òxids, i per l'altra els tallers de ferrer, que considerem indústria de transformació, on es fabricaven estris diversos a partir dels perfils facilitats per les fargues. La diferenciació d'aquests dos espais és clau per entendre la cadena productiva del ferro, interpretar els textos i identificar les restes arqueològiques.

Així doncs, en els metalls no ferrosos la complexitat residia en l'extracció dels minerals i en el ferro, en el procés de reducció. Per això a l'antiguitat els grups de poder exercien un control absolut de les zones extractives de minerals i a l'edat mitjana els esforços es concentren a controlar els establiments siderúrgics on es duïen a terme els processos de reducció i transformació.

A partir de l'any 1000, les classes feudalitzants (laiques i eclesiàstiques) s'esforçaran per controlar els establiments siderúrgics de reducció (indústria pesant) i els tallers de ferrer (indústria de transformació), que acabaran convertits en monopolis senyorials. La terminologia dels textos és ambigua i massa vegades confonem uns i altres espais. Per diferenciar-los cal veure'n la ubicació, les característiques de les instal·lacions i les tasques que s'hi feien.

Cal no oblidar que la quantitat mínima de ferro imprescindible per a l'utilatge d'una explotació agrícola i per a l'armament d'un cavaller se situa a l'entorn d'uns 20 kg. Si els multipliquem pel nombre d'explotacions i cavallers, dóna com a resultat una quantitat molt elevada de ferro, absolutament imprescindible per comprendre el desenvolupament de l'economia medieval i l'evolució dels exèrcits feudals.

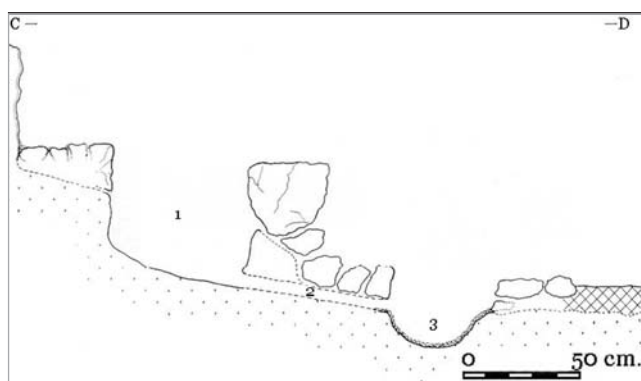
Aquesta doble aplicació, en la base de l'economia i de la guerra, converteix el ferro en el material estratègic per excel·lència, i no és estrany que sigui precisament en aquest camp on es produïren les innovacions tècniques més importants durant l'edat mitjana.

Característiques de les instal·lacions

Durant la tardoantiguitat, els forns se situaven molt a prop de les zones d'extracció de minerals, eren itinerants i es traslladaven al ritme amb què es tancaven i s'obrien les zones d'extracció. D'aquest període coneixem dues tipologies de forns: els de cubeta (clot obert) i els de xemeneia. En ambdós casos el tiratge de l'aire es feia a través de toveres de forma natural o bé forçant-ne la circulació mitjançant manxes manuals. Per

acabar el procés, es procedia a la feixuga feina del primer forjat amb martells manuals. El volum de la massa de ferro aconseguida en cada fornada era d'uns 7 o 8 kg. La itinerància d'aquests forns feia impossible que es convertissin en punts de referència en l'espai i que generessin topònims específics; en tot cas, podem trobar topònims que, de forma genèrica, fan referència al ferro o a l'extracció.

Esquema del forn de Fabregada (segles XI-XIII): 1 cambra de reducció, 2 canal evacuació de les escòries, 3 Pou d'escòries

El canvi d'aquest model el trobem reflectit en la documentació a partir del segle IX. Els textos escrits ens parlen de fargues de forma explícita amb termes com ara *fabrica*, *fabrega* o *fabricata*. Aquests topònims ens apareixen habitualment en les proximitats d'algun corrent d'aigua, i trobem expressions tant clares com «[...] *ipso rivo qui discurrit de ipsa farga* [...]». De la mateixa manera, trobem expressions semblants referides als molins: «[...] *ipso rivo qui discurrit de ipsos molinos* [...]». L'aigua «discorre» per la farga i aquest fet fixa els establiments siderúrgics en un lloc estable, i genera topònims concrets referits al lloc on hi havia el forn de reducció. De la mateixa manera que succeeix amb els molins, les fargues dependran dels drets d'ús de l'aigua i de les infraestructures hidràuliques construïdes per facilitar-ne el funcionament. Això converteix les fargues en punts de referència en l'espai i seran utilitzades per establir límits de propietats i termes, definint el territori i estructurant-lo.

Són aquestes notícies documentals les que ens porten a plantejar l'ús de l'energia hidràulica en el procés de reducció dels òxids de ferro. Al nostre parer ens trobem davant la primera introducció de la força de l'aigua en el procés de producció d'un metall i creiem que aquesta aplicació estaria lligada a la tasca del primer forjat amb l'ajuda d'un martell hidràulic. Aquesta innovació repercuteix directament en la capacitat de

temes-1

producció de cada fornada, que passarà a ser d'uns 20 o 25 kg. La proliferació d'aquests petits establiments productors de ferro resulta evident en tot el territori de la Catalunya Vella entre els segles IX i XII i sovint sobta trobar-los en indrets on, aparentment, no abunden els minerals ferrosos. En un territori com Catalunya, on dominen les muntanyes de formació calcària, aquests establiments aprofiten les acumulacions d'òxids de ferro que són traslladats per l'acció de l'aigua i dipositats en cavitats càrstiques, els quals suposen un important recurs per als habitants d'una determinada zona l'objectiu econòmic dels quals és l'autoabastiment.

A partir del segle XIII i principis del XIV, la ubicació de les fargues canviarà de nou i es concentraran al voltant dels grans jaciments de minerals ferrosos situats al Pirineu.

En la documentació comencem a trobar referències a manxes que ens indiquen un altre important avenç tecnològic: la introducció de les manxes hidràuliques. Aquesta innovació permetrà augmentar de nou la producció de cada fornada, que arribarà a l'entorn dels 100 kg. La introducció de les manxes hidràuliques a partir del segle XIII, probablement pels monjos del Cister i d'influència clarament oriental, suposarà un creixement espectacular de la producció que, estimulada per la demanda dels mercats urbans i el comerç internacional, farà desaparèixer les petites fargues d'autoabastiment que trobàvem amb anterioritat.

La necessitat d'estris de ferro de les zones rurals quedarà satisfeta per un mercat en alça que tindrà prou capacitat com per cobrir la demanda existent, i la forma de gestionar els nous establiments siderúrgics entrarà de ple en el nou model impulsat per la inversió de capital procedent del comerç. Aquest nou

model entroncarà amb l'època moderna i contemporània i tècnicament es veurà reforçat per la introducció de la trompa d'aigua que permetrà, de nou, augmentar la productivitat dels forns. A partir del segle XIV, trobem abundants testimonis documentals de conflictes generats per l'ús i explotació del bosc. La producció de carbó, sempre lligada a la indústria siderúrgica, comportarà uns nivells de desforestació molt elevats, fins al punt d'hipotecar la recuperació d'importants masses forestals que havien estat font important de recursos per als habitants d'una determinada zona. En altres indrets, com ara els Alps, l'aparició dels alts forns tindrà els mateixos efectes.

Així, doncs, veiem com al llarg de l'edat mitjana la indústria siderúrgica evoluciona des dels forns de cubeta o xemeneia ubicats al costat de les zones extractives, fins a la farga catalana amb trompa d'aigua, passant per unes fargues d'autoabastiment local en les quals s'empra l'energia hidràulica per accionar un mall i per les fargues pirinenques baixmedievales en què l'aigua serveix d'energia per bellugar, també, les manxes de ventilació del forn. Cada pas innovador implica un augment de la producció i unes necessitats diferents d'obtenció de matèries primeres, minerals i carbó. I així passem de l'explotació de petits afloraments d'òxids de ferro i l'aprofitament dels boscos per obtenir carbó, a l'extracció de mineral dels filons pirinencs i l'explotació massiva dels boscos. Així mateix, en cada període la redistribució del ferro s'adapta a les característiques de l'economia del moment, des d'un autoabastiment local o regional de curt abast fins a una economia de mercat dominada pels intercanvis i la demanda urbana, que converteixen el món rural en productor de matèries primeres i consumidor de productes manufacturats. ■

TAULA RESUM: EVOLUCIÓ TÈCNICA DEL PROCÉS DE REDUCCIÓ DE FERRO

	5 ^o al 2 ^o mil·lenni aC.	Edat del ferro	Antiguitat i fins al s. IX	s. IX-XIII	s. XIV - XV	s. XVI-XIX
Tipologia de forn	---	Baix o de xemeneia	Baix o de xemeneia	Baix	Baix	Baixos i alts forns
Aireig	---	Natural	Natural o manxes manuals	Manxes manuals	Manxes hidràuliques	Manxes hidràuliques i trompa d'aigua
1a forja	---	Manual	Manual	Martell hidràulic	Martell hidràulic	Martell hidràulic
Ubicació	---	---	Zona d'extracció	Prop curs d'aigua	Prop curs d'aigua	Prop curs d'aigua
Mineral	Meteòric o nadiu	Òxids de ferro	Òxids de ferro	Òxids de ferro	Òxids de ferro	Òxids de ferro
Ús	Molt escàs	Escàs	Mateix nivell que el bronze	Únic metall	Únic metall	Únic metall

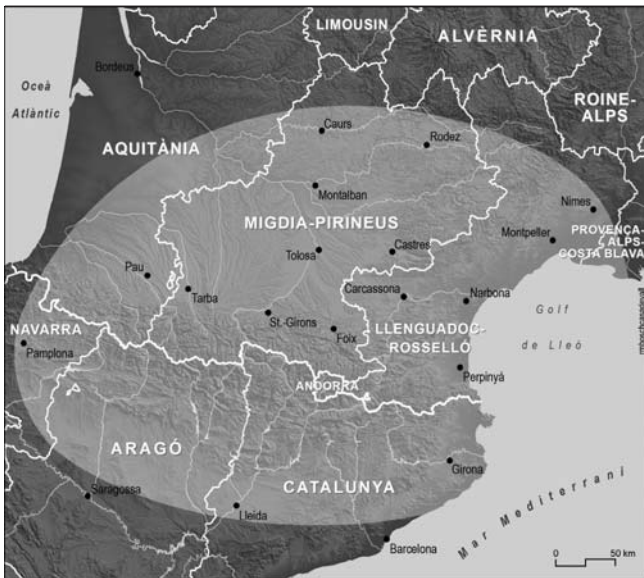
Les caselles ombrejades indiquen les innovacions tècniques i el període de domini absolut del ferro com a metall únic aplicat a la producció d'utillatge i armament.

JOSEP MARIA BOSCH CASADEVALL. Col·laborador de l'Àrea de Recerca Històrica del Govern d'Andorra

LES FARGUES AMB TROMPES. EL CAS DE LA VALL D'ANDORRA

La farga a la catalana és una variant tecnològica del mètode directe per obtenir ferro. Aquesta variant es caracteritza per l'ús d'una tecnologia determinada i l'exigència d'una cadena operativa particular: això és, una manera diferent d'insuflar l'aire (trompa hidroèlica), de construir el baix forn (gresol obert amb peces de ferro) i d'organitzar el treball (quatre massers diaris).

Àrea d'expansió del procediment directe a la catalana. Font: Jean Cantelaube

Aquest tipus de fargues, diferents de les fargues molina, a la biscaïna o a la genovesa, proliferen a banda i banda dels Pirineus a partir de la primera meitat del segle XVII i perduren fins al final del segle XIX. Durant quasi tres-cents anys se succeeixen canvis, innovacions i transformacions d'implantació, de composició i de construcció dels tallers, així com dels ginys hidràulics i mecànics. Cadascun d'aquests estadis suposa, també, renovacions de la cadena operativa i de la gestió. Tot plegat es tradueix en un augment progressiu del pes del masser i en una especialització dels tallers per poder produir més i manufacturar un o altre tipus de ferro d'acord amb les exigències dels mercats regionals.

En aquesta seqüència de canvis, innovacions i transformacions també hi ha situacions i períodes de crisi. Els tallers estan exposats, per exemple, als efectes dels conflictes bèl·lics sobre els mercats, a davallades de la qualitat del ferro manufacturat, a la impossibilitat de reduir el cost de producció o, senzillament, a les incidències degudes als fenòmens naturals. Com a conseqüència d'aquests fets es tanquen i s'abandonen tallers, els magatzems distribuïdors tenen dificultats per vendre els estocs i les obres de manteniment de les estructures i els ginys són constants.

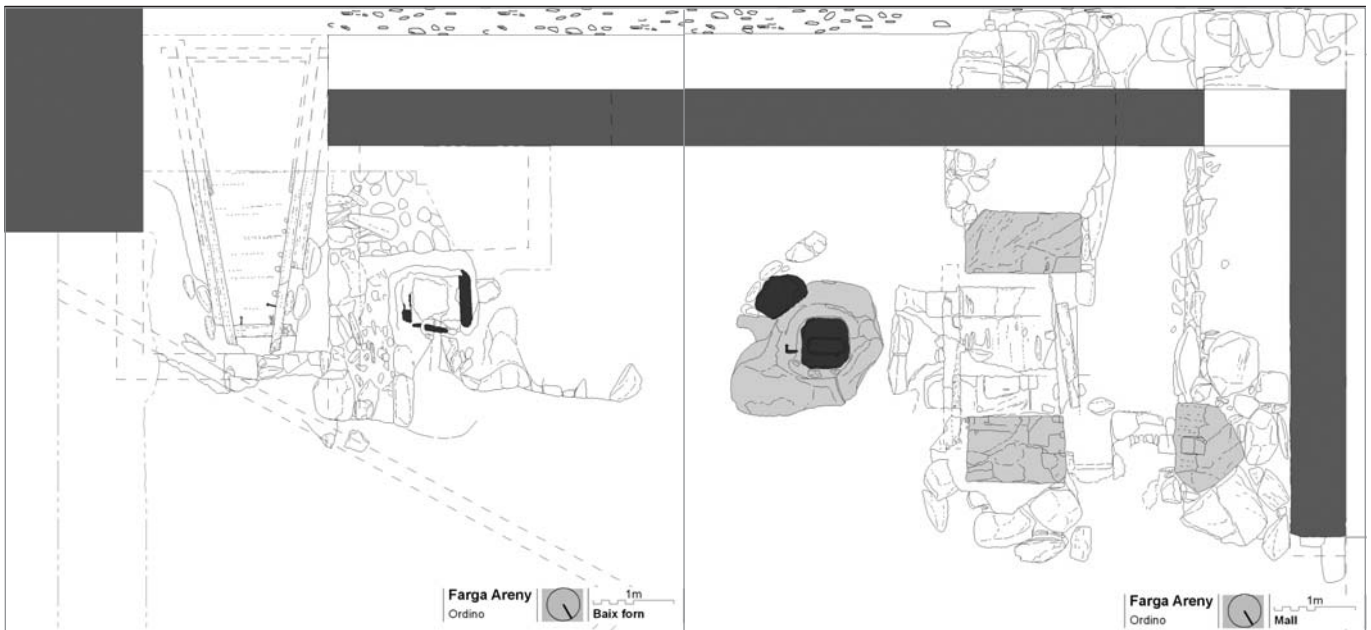
Dins d'aquest marc general, les fargues de la vall d'Andorra no són una excepció. Tanmateix, per la qualitat i la quantitat de la documentació, el cas andorrà es pot considerar paradigmàtic. Les dades conegudes contribueixen a fixar els principis i els supòsits sobre el procediment directe a la catalana, les qüestions pendents d'estudiar i la seva interpretació, però també la metodologia que cal seguir. Des de l'inici d'aquesta línia de recerca, l'any 1996, s'ha renovat el coneixement especialment sobre la seqüència evolutiva, l'arquitectura dels tallers, els ginys mecànics, la producció i la comercialització, així com el proveïment de les matèries primeres.

De moment, tot i l'existència d'una possible realitat diferent abans de la conquesta carolíngia, entre els segles X i XVI la vall d'Andorra no es pot considerar una àrea productora de ferro. Els silencis significatius de la documentació durant més de set-cents anys sobre el delme del ferro (mencionat el 860), és l'argument bàsic a favor d'aquesta interpretació. No obstant això, a la vall queda clarament provada la lògica presència de ferrers i, per consegüent, la importació de lingots.

En relació amb la seqüència evolutiva, se sap que hi ha un abans i un després sobre la condició de la vall com a àrea productora de ferro. L'abans correspon als inicis de l'activitat vers el 1621 i es caracteritza per la presència de tres fargues molina (Serrat 1609, Puntal 1619, Vilaró 1619) i una farga a la catalana (Aldosa 1643) que tanquen portes pels efectes de la revolta dels Segadors (1640). El després coincideix amb el tractat dels Pirineus (1659), que talla les xarxes d'intercanvi transpirinenques (de mena, carbó i ferro) i afavoreix el contraban entre Catalunya i el Rosselló. Per a Andorra, que conserva els seus privilegis comercials, aques-

temes-2)

[a l'esquerra] Planta de les restes de la trompa hidroèlica i del baix forn del farga Areny. Font: ARH-Govern d'Andorra. [a la dreta] Planta de les restes del mall de la farga Areny. Font: ARH-Govern d'Andorra

ta conjuntura ofereix una nova oportunitat per tornar a exportar ferro als mercats catalans a preus competitiu. En aquest context, al final del segle XVII i fins a la primera meitat del segle XIX se succeeixen diferents generacions de fargues (totes amb trompa). D'aquests anys són les fargues següents: Serrat 2 (1687), Bixessarri (1700), Envalira (1716), Ransol (1724), Madriu (1732), Picard (1742), Areny (1753), Moles (c 1753), Escaldes (projecte), Os (1815) i Rossell (1842).

Pel que fa a l'arquitectura de les fargues, els exemples documentats evidencien un procés de formació i consolidació del taller tipus. Aquest procés, encara no del tot conegut, porta a pensar en uns volums i uns espais que experimenten successives adaptacions o ampliacions a partir d'una estructura bàsica com ara la sala de treball. De les primeres fargues molina i a la catalana del segle XVII, de moment no se n'ha excavat cap, però es perceben algunes constants d'implantació (com ara a cotes altes) i de construcció (són volums i espais petits amb el predomini d'estructures de fusta). De les fargues a la catalana dels segles XVIII i XIX, es constata la tendència a situar-les a cotes més baixes, a construir volums (sala de treball i carbonera) més grans, a aixecar instal·lacions hidràuliques (canals i botàs) de major capacitat, i, en general, a utilitzar més la pedra que no pas la fusta. La farga

de la Massana (1842-1876), la darrera que es construeix a Andorra, esdevé un exemple tipus que es caracteritza per un conjunt edificatori més compacte on, a diferència dels casos precedents, el baix forn, mall i martinet conformen un tot.

A partir de les dades sobre producció s'intueixen unes capacitats de la trompa hidroèlica, del forn i dels martells. En general, es dedueixen canvis d'ús i de mida però resulta més difícil percebre la microevolució de les formes i dels materials. Les relacions causa i efecte vinculades amb l'evolució dels martells són més evidents que no pas amb la trompa o el forn. Totes les restes conegudes d'aquests ginys corresponen al darrer estadi evolutiu; concretament, a un moment entre 1753 i 1876. De la trompa hidroèlica, s'han exhumat les soleres de fusta de dues caixes de vent trapezoïdals i entre les peces conservades destaquen dues toveres de coure. L'estudi de dos baixos forns posa en evidència que són estructures fàcils de muntar i desmuntar, amb un gresol de forma troncocònica delimitat per tres parets de peces de ferro (contravent, lleiterol i porgues) i una d'argila (cava). Pel que fa als martells (mall i martinet), les estructures de suport excavades, així com la col·lecció d'una bona part de les peces de ferro corresponents, permeten un coneixement ampli d'aquests ginys. Les restes arqueològiques estudiades corroboren i completen les descripcions i les il·lustracions

fetes pels enginyers francesos, entre els segles XVIII i XIX, sobre les fargues del vessant nord dels Pirineus.

Els coneixements sobre la cadena operativa a la catalana conclouen que es tracta d'un mètode adaptable i gens rutinari. La segmentació del temps de treball i les respectives responsabilitats dels fargaires del segle XVII (1687) no són les mateixes que el segle XIX (1876). Les dades permeten documentar el mètode de les fargues molina del segle XVII (torns de quatre hores i sis massers diaris) però sobretot el de les fargues a la catalana de finals del XVII en endavant (torns de nou hores i quatre massers diaris). El mètode a la catalana implica un major consum de mena i carbó però aconseguir produir masser amb més ferro, gràcies a una manera particular de conduir el forn. Amb l'experiència i la demanda, els fargaires són capaços de millorar la capacitat del procés i de les màquines fins al punt d'aconseguir passar dels 65 kg de ferro de mitjana per masser del segle XVII als 180 kg (puntualment 200 kg) del XIX. Aquesta evolució del pes comporta canvis de mides i d'operacions; per exemple, destaca l'augment de mida de la cabota del mall i la consegüent pèrdua de precisió per a determinades feines. Així doncs, a partir de 1760 s'incorpora el martinete, que s'utilitza per donar forma i acabat als lingots, i el mall es deixa només per compactar i tallar el masser.

A Andorra ni el promotor ni el factor acostumen a diferenciar el ferro de l'acer; només en algunes partides (poques) es consignen lingots de ferro fort (acer). Ara bé, a partir dels mercats i dels tallers especialitzats (ferrers, serrallers, ganiveters), que distribueixen i manufacturen aquest ferro, queda clar que es tracta majoritàriament d'acer. L'activitat productiva de les fargues del segle XVII s'estima en unes 200 tones de ferro a l'any. Aquesta producció es destina bàsicament a proveir els tallers de l'Alt Urgell i del Pallars però també els magatzems dels propietaris de les fargues del Sabartès. Entre 1780 i 1785, amb set fargues actives, s'assoleix la xifra de 600 tones a l'any. Finalment, durant la dècada de 1830 s'aconsegueix un màxim històric de 650 tones anuals. En aquests segles XVIII i XIX, es mantenen els mercats pirinencs (Andorra, Alt Urgell, Pallars) però se n'obren de nous: per una banda es distribueix el ferro seguint el Segre per arribar fins al Segrià, l'Alt Camp i el Tarragonès i, per l'altra, via Cardona s'abasteix el Baix Llobregat, el Barcelonès i el Garraf. Sobre aquest tema destaca el fet que a partir dels anys 1760, els promotors andorrans deixen de distingir preus segons la qualitat del ferro i opten per vendre'l a un preu únic. Això és, cobren l'acer a preu de ferro. D'aquesta manera fidelitzen els compradors i asseguren la continuïtat de l'empresa.

El proveïment de mena i de carbó és una altra de les qüestions estudiades. Sobre les mines es coneixen, per exemple, els diferents afloraments, els mètodes d'explotació i d'organització del treball i, d'algun cas, fins i tot, part de les galeries i del campament (Collada dels Meners). De manera semblant, sobre el carbó es disposa, entre altres dades, de compres de partides de bosc, salaris de carboners, o el cost del tragí. Tant pel que fa a la mena com al carbó, la rica documentació fa possible tenir una idea precisa sobre el funcionament sistemàtic d'aquestes activitats. Tot i la necessitat de les fargues del Madriu i de Moles de comprar mineral de Pimorent, la fi de l'activitat siderúrgica (1876) no es deu a la falta de mena ni tampoc a la de carbó.

Mall reconstruït del Centre d'Interpretació de la Farga Rossell.
Font: ARH-Govern d'Andorra.

A manera de conclusió, aquesta visió sintètica dels diferents fronts oberts evidencia que la historiografia andorrana ha avançat en gran manera en el coneixement de la farga a la catalana. El salt qualitatiu en aquesta recerca, però, es produeix amb la tesi doctoral d'Olivier Codina (2003), que aconseguir caracteritzar el sistema de la societat agropastoral andorrana entre els segles XVI i XIX i definir les interrelacions amb l'activitat siderúrgica. En aquest treball es constata la condició de la farga com un recurs complementari de primer ordre conjuntament amb la terra, la ramaderia i el comerç. En aquest sentit, durant el segle XVIII, els efectes indirectes dels beneficis d'aquesta activitat sobre la societat andorrana contribueixen a suavitzar les tensions entre els prohoms i el poble menut. Per contra, la davallada de la demanda (1830 en endavant) i el tancament definitiu de les fargues (1876) agreugen encara més la situació de crisi de la societat del XIX i afavoreixen la revolta andorrana de 1880. ■

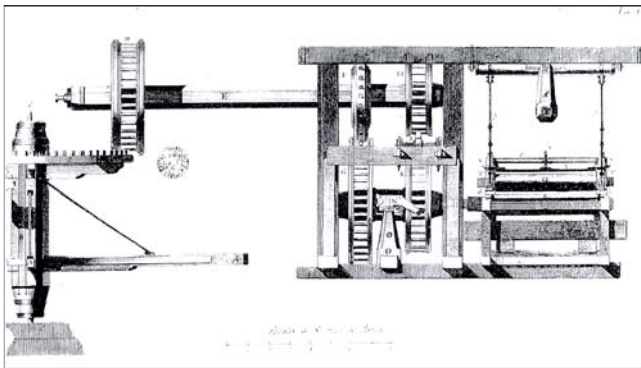
temes-3)

PERE PASCUAL I DOMENÈCH. Centre d'Estudis Antoni de Capmany de la Universitat de Barcelona

LA MANUFACTURA DEL COURE: EL CAS DE LA FARGA D'ORDEIG DE FRANCESC LACAMBRA

La indústria de la foneria i del laminat de coure experimentà, durant el segle XIX, una notable transformació amb l'aparició de fargues dotades de laminadors, introduïts a Catalunya a través de les seques que van funcionar al país entre 1808 i 1848. L'esmentada innovació implicà l'aparició a Catalunya d'algunes fargues dotades de laminadors (a Palautordera, Masies de Voltregà i Gualba), alhora que subsistien les tradicionals, que operaven amb martinets i es dedicaven a la producció de copa. Un dels protagonistes més rellevants d'aquest procés innovador de la metal·lúrgia del coure va ser Francesc Lacambra i Pont, que inicià la seva activitat com a oller a la Barceloneta i després va ser fonedor de ferro (al carrer de Santa Madrona, d'aquesta barriada) i tractant de metalls. La seva condició de subministrador de coure vell a la seca de Barcelona li va permetre conèixer la tecnologia dels laminadors de coure. El fet de residir a la Barceloneta el portà a copsar la gran oportunitat que representava l'enorme expansió de la demanda de planxes i claus de coure per folrar l'obra viva dels velers.

Sistema motriu mitjançant cavalleries dels laminadors del segle XVIII. Font: Biblioteca de Catalunya, fons Junta Comerç, caixa 35, dossier 6

Les velles fargues d'aram anaren tancant al llarg del segle XIX, però durant el quinquenni de 1860-64 encara n'hi havia, almenys, vuit en activitat (vegeu el gràfic). La seva localització estigué condicionada secularment per la necessitat de disposar, a les rodalies, d'importants masses forestals d'on

Localització de les fargues d'aram documentades a Catalunya entre el 1861 i el 1866

obtenir el combustible (carbó vegetal) i de recursos hidràulics per a la caixa de vents i per impulsar els martinets. En les dues vessants de les serralades del Montseny, les Guillerries i Collsacabra hi havia molts indrets que reunien aquestes condicions. Per tant, no és gens sorprenent que la majoria d'aquestes fargues s'ubiquessin en l'esmentada zona. El seu nombre es reduí amb el pas dels anys, però durant la primera dècada del segle XX encara hi havia actives, com a mínim, dues fargues de tipus tradicional –anomenades de copa, dedicades a la producció de tota mena de calderes, perols, xocolateres, etc.– localitzades a Ripoll i a Banyoles, i una altra a Vila-rodona. Les dues més importants –dotades amb cilindres de laminat i dedicades a la producció de planxes– eren la dels Hereus de Francesc Anglada, a Gualba, i la de Fills de Francesc Lacambra, a Masies de Voltregà.

L'obtenció de l'aigua i l'aixecament de la farga d'Ordeig

La primera vegada que Francesc Lacambra mostrà interès per adquirir una farga de coure moguda per energia hidràulica va ser l'agost de 1847, quan s'interessà per comprar la de Palautordera. L'intent d'adquirir aquesta farga no reeixí, la qual cosa va portar Lacambra a fixar la seva atenció en un indret a la riba del Ter del terme de les Masies de Voltregà. L'1 de maig de 1852, Josep Ordeig (pagès i propietari de mas Ordeig) cedí en emfiteusi a Lacambra un molí «de baixos y un pis ab una porció de terra de cabuda mitja cuartera de sembradura contigua a la mateixa cava-molí, junt ab la resclosa construïda y fabricada per ell mateix [...]». Tanmateix, el dret a l'ús de l'aigua era jurídicament confús i això donà lloc, els anys posteriors, a un llarg contenciós que no es va solucionar fins al 1868. Un parell d'anys després, el novembre de 1854, Ordeig cedí a Lacambra en establiment altres quatre petits trossos de terra adjacents als voltants del molí. El desembre de 1856 s'escripturà una altra cessió en emfiteusi d'un tros de terra, en aquest cas, «al objeto de construir [sic] una fàbrica [...]». Els contractes d'adquisició de terres entre Ordeig i Lacambra van acabar l'agost de 1862 amb la cessió d'una altra peça de terra en establiment que limitava amb les anteriors, destinada a construir-hi una església, un grup d'habitatges i un hostal. Francesc Lacambra, doncs, adquirí en emfiteusi una superfície total de 14.077,76 m² a la riba del Ter, en la qual s'ubicaren la farga de laminar coure, la fàbrica de filats i teixits de cotó i els edificis d'una petita colònia industrial.

Inici i expansió de la producció de planxes de coure (1853-1871)

La construcció de la farga d'Ordeig s'inicià l'estiu de 1852 i es perllongà fins a finals de 1853. El 1866 es deixà constància que en aquest establiment s'hi havien invertit 95.523,4 pessetes: 19.167,2, en la construcció de l'edifici i dependències; 22.106,2, en les obres d'infraestructura hidràulica per

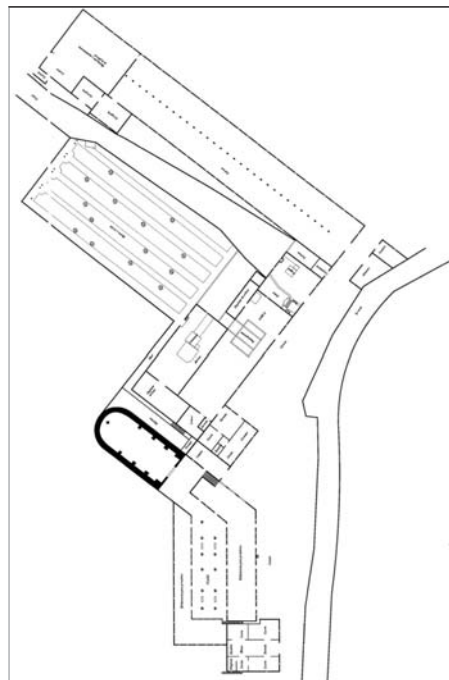
proporcionar impuls energètic a la farga i a la fàbrica; i 54.250, en maquinària, forns, rodes hidràuliques de la farga... Es tractava d'una farga dotada amb tecnologia tradicional –pel que fa el sistema energètic, la foneria, els martinets...–, però amb una modificació important: la incorporació d'un joc de cilindres per laminar planxes de coure. La localització ofería avantatges comparatius quant al cost de l'energia i d'una part del combustible emprat (llenya i carbó vegetal), entre altres, però també inconvenients: els elevats costos de transport en carros fins a l'alt Ter d'alguns *inputs* fonamentals (coure nou i vell, hulla...) i el de la producció de laminats fins a Barcelona. Sigui com sigui, els estalvis esmentats superaven, de ben segur, la rèmora dels costos de transport.

La producció de planxes de coure s'inicià a Ordeig l'estiu de 1853 segons es precisa en una anotació: «Día 28 de Setiembre de 1853. Primera partida de planchas de forro que yo he entregado para Barcelona y son 233 planchas de peso 18 qq. y 20 ll[ibras] [...]». Paral·lelament, es contractà personal procedent del món de les fargues tradicionals: fargaires, escalfaires, manyans... L'evolució de la producció posa de manifest que a partir de 1856 –després d'un curt període inicial de ràpid creixement– es mantingué força estable al llarg del següent decenni. Posteriorment, entre 1867 i 1871, registrà una altra fase alçada que quedà truncada per la intensa davallada que experimentà l'activitat en els anys posteriors. L'estructura de la producció, durant el període comprès

entre 1853 i 1875, evidencia que aquesta farga s'orientà, acusadament, vers l'especialització en el laminat de planxes de coure per a folre de bucs de vaixells. El 90 % del total de coure afinat es transformà en aquest article. L'expressada especialització coexistí amb una petita producció de copa que, pel que sembla, es venia als artesans calderers i courers d'Osona i del Ripollès.

En el decurs del sexenni de 1861-66, el valor atribuït a la producció de planxes, barres i copa de la farga d'Ordeig se xifrà en un total de 726.423,08 duros i el cost de les compres de primeres matèries i de la contractació de serveis de transport, en 622.714,22. Per tant, el valor afegit net generat per aques-

Plànol de la farga d'Ordeig el 1866

temes-3) (pat

ta activitat va ser de 103.708,26 duros, equivalents al 14,27 % de l'ingrés brut obtingut de la comercialització del producte. Es tractava d'una indústria productora de semielaborats que, com totes les d'aquesta mena, es caracteritzava per un valor afegit relativament baix. L'import de les compres de la primera matèria bàsica (el coure en «roseta» o vell) assolía, doncs, una proporció molt elevada en l'estructura del cost de producció: significava el 81,28 %, o el 84,57 % en cas d'afegir-hi l'import de les minves experimentades pel coure en el procés de fusió. Els altres components del cost de producció tenien poca importància relativa. Per tant, a banda del coure, només el cost de la mà d'obra (equivalent al 10,29 %) tenia un pes significatiu en la formació del cost total.

El principal problema del negoci era, sens dubte, l'extrema especialització en la producció de planxes de coure per a folre de vaixells de vela. La forta expansió de la demanda d'aquestes planxes –en relació directa amb l'època daurada de la construcció naval durant el vuit-cents– havia determinat l'aixecament de la farga i l'expansió de la seva producció. La comptabilitat fragmentada que ha quedat dels negocis de Francesc Lacambra permet constatar que havia esdevingut un proveïdor habitual –i molt probablement important, si no el més important– de les drassanes catalanes.

Cloenda. Un llarg climateri derivat de l'ensulsiada de la marina de vela

La mort de Francesc Lacambra, l'abril de 1870, coincidí amb l'enfonsament de la construcció catalana de velers a causa de l'abolició del dret diferencial de bandera i de la

creixent expansió de vaixells de vapor de segona generació –amb una major capacitat de càrrega i autonomia– que, en pocs anys, van substituir els vaixells de vela en el tràfic transoceànic. El traspassat llegà la farga i els edificis annexes d'Ordeig als seus fills Ferran i Joan Lacambra i disposà que «no pueden dividirse, debiendo quedar de común propiedad por hallarse destinados a la fundición y demás anexos de la dicha industria [...]». Per explotar aquest negoci, els expressats germans van crear la societat col·lectiva Fills de Francesc Lacambra, que va tenir una llarga durada. Tanmateix, a partir de 1877, el negoci experimentà un canvi substancial. L'ensulsiada de la demanda de planxes per a folre determinà que la producció de la farga s'orientés vers el laminat de planxes grosses –destinades a caldereria– i, en menor mesura, de planxes de llautó.

Entre 1863 i 1914, les dades relatives a la producció documentada i estimada d'aquest establiment evidencien que la producció va romandre pràcticament estancada. La transformació de l'empresa en una indústria moderna de laminats de coure no va tenir lloc fins als anys de la Primera Guerra Mundial, quan Josep Lacambra i Saborit –embadalit per la gran oportunitat que significava la forta expansió de la demanda de conductors de coure davant de l'eclosió del procés d'electrificació– assumí elevades inversions dedicades a adquirir nova maquinària de tecnologia avançada, alhora que reedificava tot el complex. ■

Bibliografia

Francesc RAHOLA I TRÈMOLS, «Del comerç y de la indústria de Catalunya», en F. CARRERAS I CANDI (dir.), *Geografia general Catalunya*. Vol. I, Barcelona: Edicions Catalanes, 1980, p. 427-428, (reproducció facsímil de la primera edició publicada a partir de 1908).

Rosa LLUCH; Jeroni MONER; Lluís PRIVAT, «La farga de Banyoles: història, arquitectura i funcionament», *Quaderns (1992-1994)*, Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, 1994, p. 150-165.

Lluís PRIVAT I FONT, «Aspectes funcionals de la farga de Banyoles», *Quaderns, 18. Fargues de ferro i fargues d'aram. Història, geografia i aspectes tecnològics*, Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, 1997, p. 122-128.

Pere PASCUAL, «Els transports. La modernització dels mitjans de

transport a la Catalunya del segle XIX », a J. NADAL *et al.* (eds.), *Història econòmica de la Catalunya contemporània. S. XIX. 3. Indústria, transports i finances*, Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1991, p. 233-335.

Pere PASCUAL i Jordi NADAL, *El coure. I. Producció i consum a l'era industrial*, Vic: Eumo/Fundació La Farga/La Farga Group, 2008.

Pere PASCUAL i Jordi NADAL, *El coure. II. La Farga Lacambra (1808-2007): Un estudi socioeconòmic*, Vic: Eumo/Fundació La Farga/La Farga Group, 2008.

Josep SANTESMASES I OLLÉ, «Els darrers temps de la Farga de Vila-rodona, 1863-1921», en R. ARNABAT (ed.), *Els treballs i el món del treball al Penedès*, Vilafranca del Penedès: Institut d'Estudis Penedesencs, 2007, p. 247-258.

rimoni

151

[a l'esquerra] Detall de les trompes antigues abans de la reforma (2004). Foto: Jordi Mascarella. [a la dreta] Treballadors de la farga Palau llossant l'aram fos dins els gresols en la fornal. En primer terme, Anton Bau; al fons, Anton Palau. Foto: Família Palau.

JORDI MASCARELLA I ROVIRA. Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès

LA FARGA PALAU DE RIPOLL, CONFLUÈNCIA DE PATRIMONIS

Patrimoni rima amb *dimoni*. No pas per l'olor de sofre que pot desprendre's dels béns que el constitueixen; no perquè la gestió i la rendibilitat constitueixin veritables purgatoris per a les administracions que n'han de tenir cura; ni pels tractes a l'hora d'exhibir-lo o reintegrar-lo a la societat que l'adopta. Els patrimonis públics cultural i natural connecten amb els dimonis en un sentit més etimològic, perquè invoquen els genis del lloc. Constitueixen uns espais atraients, captivadors no tan sols pel que hi veiem sinó pel que creiem endevinar-hi.

Quan el Museu de la Ciència i de la Tècnica (mNACTEC) va inaugurar l'espai de la farga Palau en el seu sistema territorial (2006), el procés que hi havia portat havia estat presidit per les millors intencions.

D'entrada, l'Ajuntament de Ripoll havia engegat una campanya de sensibilització i reconeixement del lloc que va culminar quan la Societat Smithsonian li va atorgar la categoria de lloc d'especial interès siderúrgic, el 1986. De fet, era un reconeixement a tota la comarca, que s'havia caracteritzat per l'extracció de la mena, l'obtenció del ferro metàl·lic i la fabricació de claus, armes i eines. La família fins aleshores propietària va facilitar la transferència de l'immoble en condicions immillorables. El mNACTEC va delegar en Jaume Matamala l'adequació del local, que es va transformar mínimament per fer-lo visible. Les portes van passar a ser finestres: una damunt del salt d'aigua i la roda, i la segona, damunt l'obrador amb els dos

martinets en línia, l'encenedor i la fornal. Es va preveure també l'obertura de l'interior: es van netejar els focs i el llot de l'aiguat de 1982; es van renovar les trompes; es va obrir una antiga porta condemnada per accedir a l'interior del botàs de la roda i a la bassa que proveïa l'aigua a la roda i a les trompes; es van fixar uns pocs punts de llum que suggerissin algunes de les activitats sobre el fons negre i fumats de les parets; es va adaptar el pas sota la penya com a dipòsit de mena de ferro (malgrat que la instal·lació actual sempre havia estat una farga d'aram) i vora l'entrada es va dedicar també un espai a recordar la carbonera amb carbó vegetal. Un vídeo didàctic dirigit pel professor Pere Molera completa la panoràmica amb una explicació sobre el procediment de la farga catalana.

A diferència d'altres museïtzacions, aquesta presentació només podia ser estàtica. Tan sols dona vida a l'ambient un martell que percudeix una planxa metàl·lica per simular el soroll rítmic i eixordador del mall. Un efecte que imita pàl·lidament el terrabastall que feia el martinet, contra el qual no valien els intents dels treballadors de protegir-se les oïdes amb cotó fluix. Ni rodaments, ni basculacions, ni figurants, ni molt menys fargaires... «Sembla com si haguessin sortit a dinar», comentaven bocabadats uns enginyers alemanys, valorant que l'absència es compensa per l'autenticitat de l'ambient.

Però les bones intencions no basten. És sorprenent constatar que Ripoll no hagi sabut trobar encara un discurs que vinculi l'antic monestir amb les condicions de vida i de treball de la vila que exhibeixen els museus. Les fargues Palau, al final del canal de l'Almoïna, prop d'un antic molí de gra, d'un tint de paraires del segle XVI, d'unes instal·lacions per estirar ferro els segles XVII i XVIII i, finalment, d'una farga de ferro establerta el 1799, il·lustren aquesta peculiar relació, un punt mefistofèlic, entre la vila i el centre benedictí.

1

2

5

8

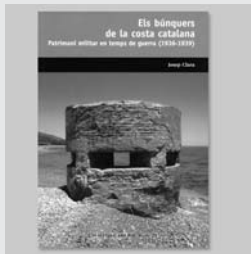
11

12

14

16

ressenyες

J. CLARA
Els búnquers de la costa catalana. Patrimoni militar en temps de guerra (1936-1939)

Barcelona: Rafael Dalmau Editor, 2012. 204 p., 24 €.
 Col·lecció Camí Ral, 35

Aquest llibre de Josep Clara, fruit d'una laboriosa recerca, ens permet recuperar una part del patrimoni militar de la Guerra Civil espanyola, concretament els búnquers construïts per la República a la línia costanera per tal de defensar-se d'un possible atac o desembarcament de les tropes franquistes. Malauradament, la urbanització depredadora de la costa catalana ha fet que molts d'aquests elements patrimonials desapareguessin. Amb tot, tant al nord com al sud del país se'n conserven uns quants que valdria la pena servir i senyalitzar, tal com s'ha fet per exemple al Penedès.

El treball de Josep Clara es divideix en dues grans parts i uns apèndixs. La primera part es dedica a l'anàlisi del procés de fortificació del litoral català a iniciativa de la Conselleria de Defensa de la Generalitat de Catalunya, ja que el govern republicà mai no considerà en perill el front marítim mediterrani. En aquesta primera part del llibre, Clara ens explica amb detall les iniciatives defensives que es plantegen, els plans que es tracen, l'execució de les obres i les característiques tècniques dels búnquers construïts. Finalment, s'analitza el tractament que els donen els franquistes un cop ocupen el territori, entre el reaprofitament i l'enderroc. Aquest apartat inclou un interessant recull fotogràfic de 96 búnquers encara existents a la costa catalana entre Portbou i Alcanar.

A la segona part del llibre es fa una anàlisi detallada, amb suport de gràfics i dibuixos, de les 124 construccions defensives que encara romanen avui, poble a poble i agrupades per províncies: Girona amb 49 elements, Barcelona amb 38 i Tarragona amb 37. Pel que fa als apèndixs, tots fan referència a l'època franquista i consten de diversos informes militars sobre la situació dels búnquers de la Guerra Civil espanyola a la costa catalana (1940, 1941, 1948 i 1971). El volum es clou amb una relació de fonts documentals i bibliografia.

El llibre és una bona síntesi sobre el tema dels búnquers o fortins de costa, tant des del punt de vista històric com patrimonial, i ha de servir perquè ens adonem del ric patrimoni que –encara– tenim i que val la pena preservar, documentar i senyalitzar.

RAMON ARNABAT. ISOCAC-URV.

D. MONTAÑA; J. RAFART
 (coord.)

El carlisme ahir i avui
I Simposi d'Història del Carlisme

Avià: Centre d'Estudis d'Avià, 2013. 203 p., 10 €.

El Centre d'Estudis d'Avià ha organitzat enguany un simposi sobre la història i el llegat del carlisme, amb voluntat de continuïtat. La publicació recull, doncs, les aportacions a aquest primer simposi, estructurades d'una manera diacrònica, ja que abasten des dels antecedents reialistes del carlisme dels anys vint del segle XIX fins al seu paper en la transició democràtica, i també miscel·lània, analitzant el carlisme des d'un vessant social, polític, militar i cultural.

Si mirem les aportacions més destacades, la primera és un oportú article de Ramon Arnabat que fa un repàs general als moviments contrarevolucionaris reialistes durant el Trienni Liberal, emmarcant els antecedents previs a l'eclosió del carlisme i donant pas a l'estudi posterior, més concret i local, que analitza l'evolució d'una figura significada del reialisme primer i del carlisme després com va ser Francesc Costa a Sant Vicenç dels Horts. Un altre personatge destacat del carlisme al qual també es dedica un article és Ramon Cabrera, amb una completa anàlisi de la visió que se'n donava en una biografia publicada al liberal *Diario de Barcelona*, a càrrec de Núria Sauch. En aquest sentit, també cal destacar la perspectiva del carlisme mostrada al capítol *España sin rey* dels *Episodios nacionales* de Benito Pérez Galdós, estudiada per Rafael Pérez Cabanes.

La història militar també té un espai en aquestes actes, amb un estudi profusament il·lustrat de les defenses carlines exteriors de Berga durant la primera carlinada. També hi és present la història social, amb dos estudis que fan sengles aproximacions sociològiques: a l'elit dirigent del carlisme urgellenc durant la tercera guerra carlina per part de Josep Albert Planes, en primer lloc i, segonament, als components del Terç de Nostra Senyora de Montserrat durant la Guerra Civil, a càrrec de Robert Vallverdú.

Per últim, cal destacar també els estudis dedicats al moviment carlista (anomenat *carloctavista* per ser Carles VIII el pretendent a la corona) en la lluita anti-franquista dels anys setanta.

PINEDA VAQUER FERRANDO. Tècnica de documentació de l'Institut Ramon Muntaner.

M. COMAS I GÜELL
De la Mancomunitat a la República.
L'activitat cultural a Vilanova i la Geltrú

Valls: Cossetània Edicions, 2013. 221 p., 16 €. Pròleg de Joaquim Molas

Anàlisi detallada de les institucions civils que endegaren un programa de socialització cultural al si de la població vilanovina en un context de modernització d'infraestructures territorials i formatives. La recerca, establerta a partir de la història interna de xarxes associatives, té com a finalitat l'establiment d'una cartografia de les iniciatives intel·lectuals de la capital del Garraf.

Montserrat Comas, que ha aprofundit en la història cultural a través de l'estudi de les biblioteques del vuit-cents i de la identitat social que se'n deriva, exposa en aquest treball els fluxos culturals i polítics entre una ciutat significativa del rerepaís i la capital del Principat. Fluxos que, a tall de «força social col·lectiva», actuaven com a baules de construcció de la Catalunya ciutat del nou-cents. Les iniciatives de l'activisme cultural, de l'excursionisme, de l'ateneisme, de les biblioteques, de les escoles, dels homenatges a intel·lectuals i polítics representatius del país, mostren una activitat territorial policèntrica d'un interès cabdal per construir el mapa real de la Catalunya del primer terç del segle xx.

Així, l'elecció del període 1914-1936 és del tot significativa: s'investiga sobre un cicle temporal d'abast mitjà però que suposa, com es desprèn del treball, un clar impuls en l'emergència d'una voluntat cultural que esdevenia receptora del noucentisme i de la petja modernista. En aquest sentit, la monografia mostra la «consciència constructiva pròpia de les societats petites en transformació». Aquesta fita —empíricament demostrada a través de la recepció de nous corrents de pensament com l'esperantisme, la introducció de noves comunicacions culturals com la ràdio, o la capacitat de cohesió territorial— duu a desmitificar el judici de valor sobre l'immobilisme d'enclavaments semiurbans de començaments del segle passat.

De la Mancomunitat a la República esdevé un referent metodològic per aplicar en altres nuclis urbans i la seva àrea d'influència, ja que hi resta reflectit el sentit del projecte nacional de la Catalunya ciutat com a estructura d'Estat.

XAVIER FERRÉ. Grup ISOCAC (URV).

J. SERRANO DAURA
[coord.]

Actes de les Jornades d'Estudi sobre el Municipi abans de la Nova Planta (1716). El cas de la Fatarella

Tarragona: Diputació de Tarragona, 2013. 443 p., 20 €

Durant la primavera de 2008 van tenir lloc a la Fatarella unes jornades d'estudi sobre l'estructura i l'organització municipal prèvies al decret de Nova Planta. Coincidint amb l'evocació del tricentenari de l'acabament de la Guerra de Successió, aquelles xerrades, coordinades per Josep Serrano (Universitat Internacional de Catalunya), s'han publicat l'abril de 2013.

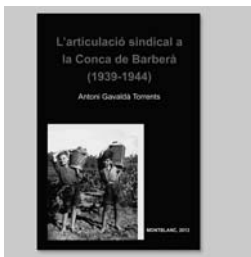
El llibre inclou les conferències inaugural i de cloenda, vuit ponències i quatre comunicacions. Tomàs de Montagut (U. Pompeu Fabra) va fer l'obertura amb la dissertació «Les universitats de les ciutats i viles medievals de Catalunya i el seu dret: dels usos, costums, privilegis i llibertats a les ordinacions municipals», mentre que la cloenda va anar a càrrec de Jacques Poumarède (U. de Toulouse) amb «L'organisation municipale dans les comtés de Roussillon et de Cerdagne».

Pel que fa a les ponències, dues es referien a la Fatarella: la de Josep Serrano, «Senyoria i municipi a La Fatarella», i la del jurista Vicens Subirats, «Les ordinacions de La Fatarella de 1705». La resta, en una valuosa col·laboració interuniversitària, mostraven les peculiaritats en els diversos àmbits peninsulars: Antoni Passola (U. de Lleida) es va referir al model català; Félix Martínez (U. de Valladolid) va tractar el règim governatiu als regnes de Lleó i de Castella; Jesús Morales (U. de Saragossa) va situar el municipi aragonès dins el sistema de *fueros y observancias*; Vicent García (U. Jaume I) plantejà l'origen del dret municipal al Regne de València; Antoni Planes (U. Illes Balears) va exposar la situació al Regne de Mallorca i, finalment, Rosa M. Ayerbe (U. del País Basc) es va centrar en Navarra i els territoris bascos. De les comunicacions, destacaria l'aportació de Josep Capdeferro (U. Pompeu Fabra), «Tortosa a les sessions de Corts de 1632».

El volum és de gran interès, perquè encara que el títol es refereix al cas de la Fatarella, recull models municipals d'arreu de la Monarquia Hispànica que li atorguen una perspectiva més àmplia.

JOSEP FÀBREGAS ROIG. Universitat Rovira i Virgili.

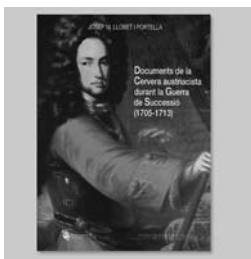
DE trianovetats)

Antoni GAVALDÀ TORRENTS
L'articulació sindical a la Conca de Barberà (1939-1944)

Montblanc: Centre d'Estudis de la Conca de Barberà i Museu Arxiu de Montblanc i Comarca, 2013. 255 p., 20,80 €.

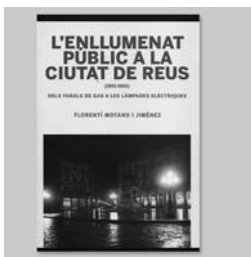
Durant el primer franquisme, el cooperativisme agrari del primer terç del segle xx se substituï per un sindicalisme vertical controlat pel règim, que aturà el procés de modernització de l'agricultura dut a terme fins aleshores. Aquesta monografia estudia la substitució a la Conca de Barberà, amb la creació d'*hermandades de labradors y ganaderos* –amb la de Santa Coloma de Queralt com a exemple– i de gremis industrials i de serveis. Analitza aspectes com l'estat dels conreus, la repartició de les propietats agrícoles, l'auge de l'estraperlo o la implicació de la Falange en aquests afers.

Josep M. LLOBET I PORTELLA
Documents de la Cervera austriacista durant la Guerra de Successió (1705-1713)

Cervera: Museu Comarcal de Cervera, 2013. 164 p., 15 €.

L'objectiu d'aquest recull és revocar la idea preconcebuda que Cervera va prendre posició unitàriament a favor de Felip V, mostrant documents de cerverins que es mantingueren fidels a la causa austriacista durant tota la Guerra de Successió. Així, Josep M. Llobet recopila un centenar de documents que donen veu a aquests desconeguts austriacistes cerverins, com ara correspondència entre els paers de Cervera i altres poblacions lleidatanes o documentació relativa a decisions preses pel consell municipal de Cervera, per exemple. La publicació es complementa amb un índex toponímic i antroponímic.

Florentí MOYANO I JIMÈNEZ
L'enllumenat públic a la ciutat de Reus (1855-1965): Dels fanals de gas a les làmpades elèctriques

Reus: Centre de Lectura de Reus, 2013. 302 p., 22 €.

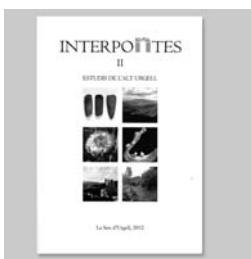
A mitjan segle XIX es van dur a terme una sèrie de reformes urbanes a la ciutat de Reus, entre les quals destaca l'enllumenat públic de gas. Amb aquesta finalitat, es va crear una empresa de gas municipal, Gas Reusense, a la qual es dedica la primera part de la monografia, que analitza la creació d'aquesta empresa i la seva adequació a les diferents tecnologies fins a la desaparició el 1969. La segona part es dedica al mateix procés d'enllumenat, des de la primera etapa amb un sistema de gas fins a la substitució per un enllumenat elèctric, passant per una etapa de sistema mixt.

M. Isabel BERENGUER I TOMÀS
El fil de la memòria. Querol, Montagut, Esblada, Bonany i Valldossera: una mirada al passat

Valls: Institut d'Estudis Vallencs, 2013. 407 p., 20 €.

El terme de Querol és un dels més extensos de l'Alt Camp: a més del nucli que li dona nom, conté els pobles de Montagut, Esblada, Bonany i Valldossera. Aquesta publicació vol fer un repàs heterogeni a la història i la memòria d'aquests nuclis, començant des dels primers poblaments, amb les restes prehistòriques de Valldecerves i Valldossera, i acabant amb el recent moviment Salvem Querol, passant per capítols dedicats a les carlinades i a la Guerra Civil (que afectaren de manera important el municipi), a les diferents esglésies del terme i a l'aprofitament de recursos al llarg de la història, entre altres.

Interpontos: Estudis de l'Alt Urgell, 2

La Seu d'Urgell: Institut d'Estudis Comarcals de l'Alt Urgell, 2013. 303 p., 17 €.

El segon número d'aquesta jove revista recopila una sèrie d'articles que analitzen la història, el patrimoni i la memòria històrica de la comarca de l'Alt Urgell. Cal destacar els estudis dedicats als monuments megalítics de Montferrer, Castellbó i les Valls d'Aguilar; a la necròpoli altmedieval de la Creu del Rebollar a Bellpuig; al llinatge urgellenc dels Lavansa entre els segles XI i XII; als fenòmens meteorològics extrems de la comarca durant els últims 400 anys; a la política local de la Seu d'Urgell durant la tercera carlinada, i als inicis de la Guerra Civil a la Seu d'Urgell, entre altres.

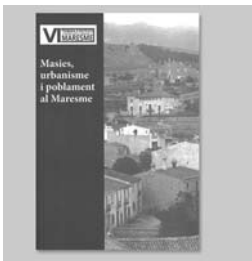

Anna TEIXIDOR
COLOMER

**Josep Puig
Pujades:
Líder del
republicanisme
empordanès**

Barcelona: Fundació Josep Irla, 2013. 189 p., 10 €.

Aquesta biografia de Josep Puig i Pujades analitza la trajectòria d'aquesta figura primordial del republicanisme a l'Empordà del primer terç del segle xx. Puig i Pujades es considera un pont entre la tradició federal de finals del segle xix i el catalanisme d'esquerres posterior. Empresonat pels Fets d'Octubre de 1934 i elegit diputat a Corts el 1936, durant els primers anys de la Guerra Civil va ser cònsol a Perpinyà i a Lió, on romangué exiliat fins a la seva mort l'any 1949. L'autora complementa l'estudi amb una relació de l'obra de Puig i Pujades, tant la inèdita com la publicada.

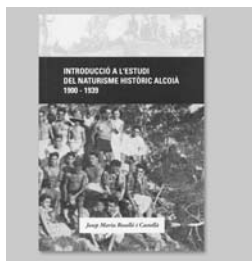

Cristina ARMENGOL
RUSIÑOL et al.

**VI Trobada d'Entitats
de Recerca Local i
Comarcal del Maresme:
Masies, urbanisme i
poblament al Maresme**

Alella: Cerquem les Arrels, 2013. 166 p., 15 €.

Aquesta publicació recull una quinzena d'intervencions en la trobada, entre les quals destaquen una anàlisi sobre la recuperació de molins fariners de la comarca del Maresme; diversos articles dedicats a Alella (sobre la consolidació del municipi el segle x, sobre el seu paisatge vinícola i sobre la masia alellenca com a element de colonització del territori); un estudi dedicat a les masies i al poblament de Vilassar de Mar a l'edat moderna; una anàlisi del camp d'Arenys de Mar durant la Guerra Civil, i un article sobre la quadra o *domus* del Cros a Argentona, entre altres.

Josep Maria ROSSELLÓ
I CASTELLÀ

**Introducció a
l'estudi del
naturisme històric
alcoià 1900-1939**

Alcoi: Sociedad Naturista Vegetariana de Alcoi, 2013. 65 p., 8 €

Estudi del naturisme a Alcoi, difós entre la joventut obrera a partir de pioners com Facundo Ferrer (teixidor) o Salvador Llorens (sabater). Dos dels fruits amb més ressò social a l'Alcoi de l'època seran la Sociedad Naturista Cultural (1922-1936) i el paratge emblemàtic dels Canalons. Primerament s'emmarca el naturisme en general per endinsar-se en l'objecte central de la recerca, el moviment naturista alcoià, i contemplar després les relacions amb el naturisme de més enllà de l'Alcoià-Comtat. L'obra acaba amb una breu pinzellada de la supervivència del moviment des del 1939 fins a la legalització de la Sociedad Vegetariana de Alcoi l'any 1971.

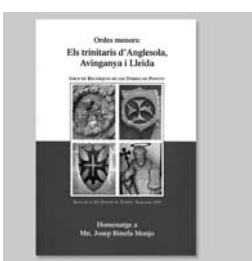

Lluís OBIOLS
PERARNAU

**Lo niu dels
bandolers de
Catalunya:
Els setges del castell
d'Arsèguet (1588-1592)**

La Seu d'Urgell: Edicions Salòria i Ajuntament d'Arsèguet, 2012. 116 p., 15 €

En el marc dels enfrontaments entre nyerros i cadells que centralitzaren el conflicte bandoler a la Catalunya del segle xvi, Joanot Cadell, senyor jurisdiccional d'Arsèguet, convertí aquesta població pirinenca en el seu centre d'operacions. En aquesta monografia s'estudien, aportant-hi documentació inèdita, els dos setges que patí Arsèguet, el primer l'any 1588 i el segon el 1592, així com les conseqüències de la fugida de Joanot Cadell i un centenar de bandolers afins després d'aquest últim setge, que comportà la destrucció del poble a mans de les tropes fidels al rei com a represàlia.

Miquel TORRES
(coord.) et al.

**Ordes menors:
Els trinitaris
d'Anglesola,
Avinyanya i Lleida**

Sant Martí de Maldà: Grup de Recerques de les Terres de Ponent, 2013. 462 p., 20 €.

L'orde de la Santíssima Trinitat és un dels de més presència a les terres de Lleida, tant a l'edat mitjana com a la moderna. Aquesta publicació recull treballs dedicats a diferents aspectes d'aquest orde mendicant a les comarques de ponent, parant especial atenció al convent dels trinitaris d'Anglesola i al seu reliquiari de la Santa Creu, per una banda, i al convent de monges trinitàries d'Avinyanya, per l'altra. També cal destacar-ne diferents articles que analitzen l'origen i l'expansió inicial de l'orde per les terres de Lleida i la seva tasca en referència a l'alliberament de captius.

noticiari

151

1 Agenda

■ Curs d'història de Vilafranca del Penedès
VILAFRANCA DEL PENEDÈS, DEL 5 DE NOVEMBRE
DE 2013 A L'1 D'ABRIL DE 2014. ORGANITZA:
INSTITUT D'ESTUDIS PENEDESENCS

■ Testimonis. Memòria d'un passat recent.
Taula rodona: «Els aplecs de Paret Delgada, la
Selva del camp (1959-1964)»

REUS, 7 DE NOVEMBRE. ORGANITZA: CARRUTXA

■ II Jornada d'Estudis de l'Alt Urgell
CASTELLBÒ, 9 DE NOVEMBRE. ORGANITZA: INSTITUT
D'ESTUDIS COMARCALS DE L'ALT URGELL

■ Itinerari històric i artístic: «L'11 de setembre
de 1714 a Barcelona»
BARCELONA, 9 DE NOVEMBRE. ORGANITZA: TOT
HISTÒRIA ASSOCIACIÓ CULTURAL

■ Presentació del projecte «El secret i la
societat secreta. La cultura de la clandestinitat
a la comarca del Bages (1965-1977)»
BARCELONA, 20 DE NOVEMBRE. ORGANITZA:
INSTITUT CATALÀ D'ANTROPOLOGIA

■ Itinerari històric: «La nova fortificació borbònica
de Barcelona. Una visita al castell de Montjuïc»
BARCELONA, 24 DE NOVEMBRE. ORGANITZA: CENTRE
D'ESTUDIS DE MONTJUÏC

■ Itinerari històric: «Sant Andreu de Palomar
1640-1714»
BARCELONA, 30 DE NOVEMBRE. ORGANITZA: CENTRE
D'ESTUDIS IGNASI IGLÉSIAS

■ I Jornada d'Estudi sobre el Noucentisme a
Girona
GIRONA, 28 DE NOVEMBRE. ORGANITZEN: FUNDACIÓ
RAFAEL MASÓ I CÀTEDRA D'ART I CULTURA
CONTEMPORANIS

■ X Trobada d'Entitats i Associacions Culturals de
les Comarques de la Diòcesi de Tortosa (Terres de
l'Ebre, Priorat, Franja, Maestrat i Ports)
MATARRANYA, 30 DE NOVEMBRE. ORGANITZA:
ASSOCIACIÓ CULTURAL DEL MATARRANYA, MUSEU DE
LES TERRES DE L'EBRE, UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI I
INSTITUT RAMON MUNTANER

■ Ruta per la Vilafranca d'Antoni Massanell
VILAFRANCA DEL PENEDÈS, 1 DE DESEMBRE.

ORGANITZA: INSTITUT D'ESTUDIS PENEDESENCS

■ Itinerari històric: «La Guerra de Successió a
Sant Martí de Provençals»
BARCELONA, 14 DE DESEMBRE. ORGANITZA: TALLER
D'HISTÒRIA DEL CLOT-CAMP DE L'ARPA

2 Noticiari

TRICENTENARI DELS FETS DE 1714. BARCELONA
1714-2014

Amb motiu del Tricentenari dels fets de 1714, els centres d'estudis de diferents districtes de la ciutat de Barcelona organitzen tota una sèrie d'activitats, coordinats per l'Institut Ramon Muntaner. El Centre d'Estudis Ignasi Iglésias, de Sant Andreu de Palomar, el Centre d'Estudis de Montjuïc, el Centre de Recerca Històrica del Poble-sec (CERHISEC), l'Esbart Català de Dansaires, el Taller d'Història de Gràcia, el Taller d'Història del Clot - Camp de l'Arpa i Tot Història Associació Cultural han organitzat itineraris, conferències i cicles de conferències, presentacions de llibres, tertúlies literàries, una exposició i uns cursos que tindran lloc fins al mes de setembre de 2014. Podeu consultar el programa complet d'aquests actes al portal de l'Institut Ramon Muntaner: www.irmu.org.

VIII ESPAI DESPUIG: «EL PAPER DE L'ASSOCIACIONISME CULTURAL EL SEGLE XXI»

El dissabte 16 de novembre de 2013 es durà a terme al Palau de Sant Josep d'Otos (la Vall d'Albaida) el VIII Espai Despuig, que en aquesta edició porta per títol «El paper de l'associacionisme cultural el segle XXI». Els objectius d'aquest nou Espai Despuig són tractar com afecta la crisi el món associatiu i alhora que poden oferir les associacions a la societat davant la crisi i veure com ha canviat el paper d'aquestes entitats en els darrers anys.

PRESENTACIÓ DEL DESÈ ANIVERSARI DE L'INSTITUT RAMON MUNTANER A L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

El dia 25 de novembre de 2013, a les 19 hores, tindrà lloc a l'Institut d'Estudis Catalans la presentació «Institut Ramon Muntaner: 10 anys al servei de la cultura i la recerca». L'objectiu de l'acte és fer un balanç del que ha estat la trajectòria de l'Institut Ramon Muntaner, el seu paper com a eina de suport als centres i instituts locals i comarcals dels territoris de parla catalana i la seva aportació al conjunt de la cultura catalana.

Consell de redacció: Victòria Almuní (C.E. Senjencs), Joan Busqueta (UdL), David Cao (P. Estudis Osonencs), Joaquim Capdevila (UdL), Enric Garcia Domingo (M. Marítim Barcelona), Narcís Figueras (UOC), Antoni Gavalda (URV), Oriol Granados (CE. Montjuïc), Carla González Collantes (UIC), Oscar Jané (UAB), M. Carme Jiménez (IRMU), Joan-Lluís Mas (Terra dels Avis, Cat. Nord), Lourdes Plans (C.E. Històrics de Terrassa), Joaquim M. Puigvert (UdG), Mercè Renom (C.E. Comarcals Baix Llobregat), Teresa Reyes (Oficina Patrimoni Cultural - Diputació Barcelona), Enric Saguer (UdG), Carles Santacana (UB), Sebastià Serra (UIB), Ramon Ten (S. Arqueologia i Paleontologia. G.Cat), Francesc Viso (CCEPC).

Consell assessor: Agustí Alcoberto (MHC), Ferran Archilés (UV), Joan Armangué Herrero (Arxiu de Tradicions de l'Alguer), Josep Casanovas (UdV), Montserrat Duch (URV), Enric Guinot (UV), Antonieta Jarne (UdL), Antoni Mas Forners (C.E. Repoblació Mallorca. UIB), Marina Miquel (MHC), Conxita Mir (UdL), Vicent Olmos (UV), Joan Peytaví (UPVD), Santi Ponce (UdV), Joan Santacana (UB), Josep M. Sans Travé (ANC), Gemma Tribó (UB), Antoni Virgili (UAB)
<http://www.sre.urv.es/irmu/plecs/>.

Revista editada per:

INSTITUT RAMON MUNTANER
Fundació privada dels Centres d'Estudi de Parla Catalana

CCEPC
www.ccepc.org

Generalitat
de Catalunya

Diputació de Barcelona
xarxa de municipis

DIPUTACIÓ DE
TARRAGONA

FUNDACIÓ JOSEP IRLA

FUNDACIÓ PRIVADA
MÚTUA CATALANA

Diputació de Girona

Diputació de Lleida

INSTITUT
D'ESTUDIS
HERDENCS